

Відхід Шевельова

12 квітня 2002 р. помер Юрій Шерех-Шевельов – український еміграційний славіст і мовознавець, блискучий літературний і театральний критик. За своє довге життя (прожив 94 роки) він був свідком та учасником більшості важливих, іноді драматичних, і навіть трагічних для української інтелігенції подій ХХ століття.

За походженням він був росіянином, сином царського генерала Владіміра Карловича Шнейдера. Прізвище, яке виказувало німецьке коріння роду, батько Шевельова змінив за часів російсько-японської війни, аби в такий спосіб наголосити на своєму російському патріотизмі. У спогадах, виданих рік тому в Харкові під назвою «Я-мене-мені... (і довкруги)», Шевельов так пояснював рішення свого батька: *«Батько боляче відчував, віддано служачи Росії, ту підозріливість, яку викликало у військових колах його німецьке походження. Тож прийняв рішення про зміну не лише прізвища, а й по батькові. Шукали прізвища, яке б розпочиналося на «ш», щоб не змінювати рушників, серветок, носових хустинок, прізвище мало бути суто російське без натяку на нелояльність чи зраду. Вибрали – Шевельов, по-батькові – Юрійович. У ті часи згоду на зміну прізвища мусив видати особисто сам цар, а це була довга процедура. Завершилася успіхом на початку 1916 року»* (т. 1, с. 25). У дитинстві майбутній критик мав нагоду познайомитися з Польщею: його батько певний час стояв з військом у Ломжі (де з'явився на світ і сам Шевельов). Відтоді Шевельов запам'ятав лише ту відчуженість, яка панувала між прибульцями з Росії та поляками. Коли 1958 року він уже як професор Колумбійського університету перебував у Варшаві,

скористався нагодою, щоб вирватися до Ломжі, сподіваючись віднайти хоч якісь сліди свого дитинства. Слідів не знайшов, проте запам'ятав, що в самому центрі міста висіло суворе попередження: «Випасати кіз та овець суворо заборонено».

Батько зник із життя майбутнього славіста рано, в бурхливі роки війни та революції. Найімовірніше, він загинув на початку 1918 р. Тягар утримування сім'ї цілковито ліг на плечі матері – Варвари (в дівочтві – Медер), час від часу ставало дедалі важче не лише через зuboжіння країни внаслідок війни та революції, а й тому, що класове походження Шевельова з року в рік ставало все невідповіднішим. Дуже швидко молодий Шевельов навчився майстерно приховувати своє «буржуазно-реакційне» походження. Завдяки цьому йому вдалося закінчити Харківський інститут народної освіти (до революції – історико-філологічний факультет Харківського університету), 1931 року стати викладачем української літератури в Комуністичному технікумі преси і навіть співробітником Інституту мовознавства Академії наук. Вирішальне значення в перетворенні сина царського офіцера та російського патріота на свідомого українця мали бурхливі роки українізації. За тих часів російський і зросійщений Харків, тоді вже столиця Радянської України (до 1934 р.), став одним з центрів українського національного життя. Тут зібрався цвіт української радянської літератури на чолі з Миколою Хвильовим (до речі, також росіянином за походженням). Тут свої найславетніші постанови створював новатор українського театру Лесь Курбас (як стверджував Шевельов, це новаторство не здобувало жодного відгуку в харківського глядача). На Харкові найтрагічніше позначилися сталінські чистки, під час яких знищено майже всіх най-

визначніших творців української культури перших десятиліть ХХ століття. Ще до їх початку Шевельов став затятим українцем. Може, через своє походження, котре протягом усього радянського періоду висіло над ним як Дамоклів меч, Юрій Шерех ніколи ані на йоту не захоплювався комунізмом. Останні роки перед німецько-радянською війною були для нього справжнім жахом: як і багато хто з української інтелігенції, він з дня на день чекав арешту. За іронією долі «органи» зацікавились ним уже після вибуху німецько-радянської війни, буквально за кілька тижнів до того, як німці захопили Харків. Він не був заарештований, проте підписав угоду про співпрацю, від якої його врятувала поспішна втеча радянського апарату від німецьких військ.

Прихід німців Шевельов привітав з певною надією (і не він один), бо хоч Харків лежав у руїнах, не було води, електрики, транспорту, продовольства, втім молодому мовознавцеві здавалося, що впорядкування всіх цих речей займе в німців щонайбільше кілька днів, а на початку найважливішим було те, що закінчився період страху й терору. Крім того, Шевельов, як і багато інших тодішніх громадян Радянського Союзу, плакав ілюзії, нібито під владою німців почнеться якесь нове життя (німці ж бо – культурний народ). Попри всі сподівання, німці не зробили нічого, аби місто могло нормально функціонувати, і зима 1941-1942 років була однією з найтрагічніших в його історії: з голоду й холоду люди гинули тисячами. Шевельов, зважаючи на своє німецьке походження, міг уникнути цих лих, прийнявши статус Фольксдойче, проте тоді мусив би зректися своєї української ідентичності, чого не хотів, тож вони з матір'ю страждали від голоду.

Однак окупаційний Харків – це не лише голод і холод, а й спроби організувати, за більшої чи меншої згоди німців, українське національне життя. На початку грудня 1941 р. почала виходити перша українська газета «Нова Україна», ідейним керівником якої був Микола Оглоблин (Микола Глобенко). Саме з його ініціативи Шевельов почав час від часу писати до «Нової України» статті, присвячені українській мові й літературі. Однак через засилля німецької цензури навіть це було не легко: вона без проблем пропускала лише тексти, присвячені радянським репресіям. Публіцистичний доробок Шевельова періоду окупації був ідеологічно нейтральним і не надто великим, проте сам факт публікування в пресі, яка виходила за сприяння німців, у шістдесяті роки ХХ століття став приводом до обвинувачень у співпраці з нацистами, які на адресу Шевельова висував американський лінгвіст родом з Росії Роман Якобсон. Для поляків така співпраця справді була компрометацією (згадаймо лише кампанії проти Юзефа Мацкевича, які циклічно виникали під такими ж гаслами), але становище поляків та українців за часів Другої світової війни принципово різнилося. Чимала частина українців уважала, що варто користати з будь-якої нагоди, навіть такої, що виникала під німецькою владою, аби відроджувати національне життя. Сам Шевельов у раніше цитованих спогадах «Я-мене-мені...» так писав про цей період життя: *«Сама співпраця з «Новою Україною» не створювала мені морально-етичних проблем. Я не зрікався себе самого, не писав нічого такого, що суперечило б моїм переконанням. Я не міг писати про все те, про що хотів би написати, тим не менш потрібно було скористатися з нагоди і висловити усе те, про що вже можна було писати, але не можна було говорити багато років до того. Більшого компромісу з сумлін-*

ням вимагали він мене ті кілька матеріалів, які я опублікував за радянських часів, до війни. Бо під окупацією від нас не вимагали, попри все інше, аби ми повсякчас пригадували Гітлера і націонал-соціалізм, а за радянського режиму нічого не могло вийти без похвальних гімнів на честь геніального вождя...» (т. 1, с. 312). Окрім «Нової України», українське життя зосереджувалось навколо міського управління та «Просвіти» (яку німці ледь витримували), де Шевельов уперше почув український гімн і де провадив заняття з української мови, що було справою ризикованою, бо освітню роботу в Харкові було заборонено. В окупованому місті Шевельов познайомився також з однією з найтаємничіших постатей української культури та науки ХХ століття – Віктором Петровим (Віктор Домонтович). Життєпису Петрова вистачило б для сюжету не одного пригодницького фільму. Він був видатним археологом, етнографом, істориком літератури, талановитим прозаїком, одним з небагатьох уцілілих з «розстріляного Відродження» і..., найімовірніше, агентом радянських спецслужб. У Харкові він з'явився в німецькій формі працівника відділу військової пропаганди й почав видавати часопис «Український засів», в якому передусім опублікував невідомі раніше твори Євгена Плужника та Григорія Косинки, письменників, що загинули за часів сталінських чисток. Співпраця Шевельова з «Українським засівом», як і з «Новою Україною», обмежувалась літературою та мовознавством, проте з самими Петровим він зблизився набагато більше, ніж з редакторами «Нової України». Цей зв'язок був для нього настільки важливим, що він уже в еміграції захищав Петрова від звинувачень в агентурній діяльності, який за нез'ясованих обставин зник із Німеччини й раптом з'явився в Києві.

Німецько-український етап в історії Харкова закінчився на початку 1943 р., коли під натиском Червоної армії 6 лютого було оголошено евакуацію міста. Шевельов разом з усім «українським» Харковом вирушив на Захід. Він ненадовго зупинився в Києві, значно довше затримався в першому в житті Шевельова західноєвропейському місті – Львові. Львів його зачарував, тим більше, оскільки був віддаленим від фронту, здавався оазою спокою, де, крім того, пульсувало українське культурне життя (Шевельов у той час практично не налагодив жодних контактів з поляками): його час займали зустрічі в літературному клубі та театр (тут працював Йосип Гірняк, один з небагатьох близьких колег Леся Курбаса, які вижили). Тоді ж Шевельов уперше побачив справжнє українське село: воно розмовляло українською мовою, було свідоме своєї національної ідентичності, мало багату народну культуру. Навесні 1944 р. знов почалися вимушені мандри, а їх першим етапом стала Криніца, де Український центральний комітет організував цілу систему допомоги втікачам зі Сходу (дивно, що ніхто ані з польських, ані з українських істориків не зацікавився цим аспектом окупаційної історії Криніци). Далі через Словаччину, Австрію Шевельову вдалося дістатися Німеччини, яка наприкінці війни й у ранній повоєнний період перетворилась на справжню Вавилонську вежу Європи.

Попри драматичне становище повоєнної Німеччини, вихідці з України одразу розпочали організовувати своє культурне життя. Споглядаючи з перспективи сучасності, найважливішою ініціативою того періоду було створення МУРу – Мистецького Українського руху. Хоч МУР проіснував відносно недовго (1945 – 1948), а його видавнича діяльність, з огляду на тогочасні обставини, не ся-

гала високого рівня, все ж він посів своє місце в історії української літератури передусім тому, що це була перша організація, яка об'єднувала західно- і східноукраїнських митців. Головою організації був один з досить відомих українських прозаїків Улас Самчук (першу частину його трилогії «Волинь» ще до війни переклав польською мовою Тадеуш Голлендер), а Шевельову випала роль *spiritus movens* у всіх її заходах. З періодом МУРу пов'язаний ще один «польський слід» у біографії Шевельова. Саме в цей час він познайомився з Павлом Гостовцем, тобто Єжи Стемповським. Шевельов пригадував, як відбулась їхня перша зустріч: *«Одного дня пізньої осені 1948 року (...), коли я зайшов до редакції «Української трибуни», на мюнхенському Карльспляці, мене познайомили з Павлом Гостовцем, польським журналістом, що жив у Швейцарії й належав до кола постійних співробітників паризької «Kultur». Ми зацікавилися один одним і розмова затяглася довше, ніж буває в таких «прохідних» знайомствах. (...) Здався він мені людиною всеєвропейською, що скрізь дома і скрізь без ґрунту (...). Практичних наслідків ця зустріч не мала жадних ні для нього, ні для мене»* (т. 2, с. 242-243). Абстрагуючись від слухності/неслухності оцінки Гостовця, Шевельов помилково вважав, що ця зустріч не мала жодних наслідків. У світлі нині опублікованої кореспонденції Єжи Гедройця, без сумніву, можна сказати, що поява Стемповського в колах українських емігрантів одразу по війні була зовсім не випадковою. Про налагодження контактів з українцями Стемповського попросив Гедройць, позаяк ще в довоєнний період Стемповський був відомий своїм винятковим становищем в українських колах (батько Єжи – Станіслав Стемповський був міністром в уряді Української Народної Республіки й особистим другом Петлюри). Місія Стемповського дала

очікувані результати: на шпальтах «Культури» з'явилися тексти, присвячені українській проблематиці, а в записнику Гедройця – нові прізвища й адреси. Важко сказати, чи вже тоді, 1948 р., Гедройцеві вказали на Шереха, чи це сталося трохи пізніше, коли редактор «Культури» почав думати про укладення антології української пострадянської літератури (врешті-решт за рекомендацією Шевельова цю антологію під назвою «Розстріляне Відродження» підготував Юрій Лавріненко). Так чи інакше Гедройць попросив Шевельова написати перший текст 1950 р., а в січні 1951 р. на шпальтах «Культури» вийшла «Молодь четвертого Харкова». Гедройць прихильно оцінив текст. Здавалось, що після такого гарного початку між обома панами має налагодитися тісна співпраця. Вони листувалися (з великими перервами) до початку 80-х років ХХ ст. Гедройць високо поцінював ерудицію й талант Шевельова, скільки міг, пропагував його доробок поза колами східноєвропейських емігрантів. Завдяки старанням Гедройця Шерех дебютував в американському інтелектуальному світі (Гедройць рекомендував його Джеймсові Бернгему). Коли Шерех став головним редактором «Сучасності» (1978 – 1981), Гедройць допомагав йому залучати до публікацій польських авторів. Та все ж стосунки між Гедройцем і Шевельовим ніколи не були тісними. Неприємно вражає те, наскільки мало місця Шерех присвячує Гедройцеві в своїх спогадах: *«Кілька моїх літературно-публіцистичних статей у ті шведські роки [Шерех тоді працював викладачем української та російської мови в університеті міста Лунда] з'явилися в польському перекладі в журналі “Kultura”, дуже впливовому в Польщі і провадженому в доброму стилі й тоні. Першу попросив у мене його редактор Єжи Гедройць, дальші я йому пропонував. Польський переклад робили в ре-*

дакції. Ми зустрілися під час мого перебування у Парижі (...). Але ближче й на довший час ми з ним не зійшлися. Як на мене, він був занадто публіцистичний і занадто польоноцентричний – у мисленні, у баченні світу – тематично його цікавила і тематика польських сусідів, і він посідав дуже джентльменську позицію з українському питанні» (т. 2, с. 281). Незалежно від того, як ми оцінимо таку стриманість у записах Шевельова (котру можна було б розглядати як звичайну невдячність), заради справедливості слід зауважити, що можливостей для тіснішої співпраці Гедройця та Шевельова практично не було. Гедройця цілком поглинала політика, редагування часопису, організація видавничої справи; Шерех хотів розвивати свою університетську діяльність, повернутися до роботи в галузі мовознавства, а оскільки був східноєвропейським емігрантом, то щоб досягти своєї мети, мусив присвятити їй цілковито все. Йому вдалося досягти успіху. Першим американським вишем, який 1952 р. запропонував йому роботу, був Гарвардський університет; а вже від 1954 р. і аж до пенсійного віку він викладав у Колумбійському університеті. На американському континенті були створені найвидатніші його праці в галузі мовознавства: “*A Historical Phonology of the Ukrainian Language*” (1979), “*The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century [1900 – 1941]: It’s State and Status*” (1981). Праці, які тепер належать до канонів славістики, а свого часу відіграли велику роль у підкресленні окремішності й оригінальності східнослов’янських мов, зокрема української та білоруської.

Окремої уваги вартий літературно-критичний добробок Шевельова, який складається з десятків статей. Шерех як літературний критик відзначався гострими, іноді просто-таки нищівними відгуками; йому властиво

було висувати до твору високі естетичні вимоги, а водночас уникати мислення ідеологічними категоріями (тут позначилося його неприхильне ставлення до Дмитра Донцова). Тож не дивно, що він навіював страх на українських літераторів. Були й такі письменники, котрі не змогли забути його критичних рецензій. З цього погляду найбільшими легендами оповиті його стосунки з провідним українським радянським письменником Олесем Гончаром (один з творців українського канону соцреалізму), який, до речі, в «харківські» часи був студентом Шевельова. У 1953 р. Шерех-Шевельов безжально викрив слабкі місця, власне кажучи, примітивізм, повісті Олесь Гончара «Таврія». Гончар, хоч під кінець свого життя й відкинув радянську ідею та сприяв незалежницьким рухам, проте не в змозі був розлучитися зі своїм, переважно соцреалістичним, літературним доробком, та й не забув рецензії Шевельова. Неспроможний переоцінити власну літературну творчість, Гончар висунув версію, за якою корені критичного ставлення Шереха до його творчості крилися в нечистому сумлінні самого критика. Адже коли Гончар – червоноармієць, ув'язнений у німецькому таборі для військовополонених, – звернувся до Шевельова (на прізвище якого натрапив на шматку газети) по допомогу, той не відреагував на прохання свого колишнього студента. Полонені, певна річ, не могли користуватися поштою, тож Гончар просто викинув свого листа за колючий дріт табору з надією, що хтось передасть його адресатові. Ніхто напевно не дізнається, що ж насправді трапилося з листом. Сам Шевельов у своєму останньому інтерв'ю перед смертю стверджував, що ніколи не отримував такого листа: *«Коли я був у Києві, вже після 24 серпня 1991-го року, Олесь Гончар запросив до себе додому. Ми пили чай у родинному колі, мирно розмовля-*

ли, він подарував мені свою останню книжку, здається, це був якийсь автобіографічний роман, невдалий, мушу сказати. А потім у нас відбулася ще одна зустріч віч-на-віч. Гончар почав на мене нападати – ідеологічно, згадувати якісь факти, про які я нічого не знаю. Нібито коли в роки війни він потрапив до харківської в'язниці [помилка Шевельова: Гончар був у таборі для радянських військовополонених у Холодній Горі], то передав мені лист, в якому просив посприяти його визволенню, а я міг, та не захотів. Можливо, такий лист і справді був, але до мене він ніколи не потрапляв» («Українська правда», 21.05.2002). Конфлікт Гончар – Шевельов тривалий час приховували від громадськості, хоч у київських колах Спілки письменників знали, що саме Гончар, поки був живий (помер 1993 р.), чинив перепони в присудженні еміграційному критикові Шевченківської премії – головній літературній нагороді України. Широка громадськість про цей конфлікт дізналась 2000 року, коли під назвою «Катарсис» було опубліковано військові щоденники Гончара, яким передувало інтерв'ю з удовою письменника. У цьому ж виданні було вміщено фрагмент щоденника з 90-х років, в якому й містилося згадане звинувачення на адресу Шевельова. Промовистості ситуації робив додавав факт, що ініціатором серії, в якій було опубліковано щоденники Гончара, був не хто інший як Іван Драч – одна з чільних постатей руху шістдесятих років і сучасного національно-демократичного руху.

У десятках некрологів, надрукованих після смерті Шевельова, марно було б шукати відлуння нещодавнього скандалу. Зрештою, й після видання «Катарсису» в Україні не відбулося жодної серйозної дискусії, хоч це, без сумніву, була добра нагода, щоб поговорити про шляхи життєвого вибору українських інтелігентів ХХ століт-

тя. Гончар за часів Другої світової війни був радянським патріотом і, як належить, пішов на фронт добровольцем. Шевельов вважав Радянський Союз і гітлерівську Німеччину ворогами українців. Гончар довгі роки був підпорою режиму в царині української літератури. Шевельов має великі заслуги в розвитку незалежної української науки та культури. Написання в 60-их роках «Собору», роману, присвяченого знищенню української спадщини, а також те, як демонстративно Гончар кинув свій партквиток під час студентського голодування 1990 р., прокотилося по Україні широким відлунням і перетворило його ледь не на національного героя. Шевельов ніколи не мав великої популярності, проте став наставником для української ліберальної інтелігенції. Два життєписи українських інтелігентів, які різнилися між собою майже всім: походженням, обраним життєвим шляхом, а передусім – культурним корінням. Гончар – інтелігент у першому поколінні, сформований у пору дозрівання сталінізму. Шевельов – ерудит, вкорінений у європейській культурі. Підсумок цієї історії неоднозначний. Україна, українська інтелігенція все ще не відповіла собі на питання, яка з двох наведених позицій їй ближча, що з життєвого доробку обох героїв вона обирає й прагне вписати в канон своєї культури. Іронією долі здається факт, що в незалежній Україні року Божого 2002 планується повне видання творів Гончара (звичайно ж, разом з його соцреалістичними повістями), але забракло грошей на те, аби викупити велетенську славістичну бібліотеку, яку Шевельов збирав протягом усього свого життя. Ця бібліотека, як повідомляють українські ЗМІ, потрапила до одного з японських університетів.